

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

*Т. М. Форитор,
студентка Тернопільського
національного економічного
університету*

З прийняттям у 1960 р. Кримінально-процесуального кодексу УРСР потерпілий став самостійною процесуальною фігурою, при цьому були значно розширені його права. Останні зміни в суспільному житті нашої країни знову привертають увагу до становища потерпілого в кримінальному процесі та забезпечення реалізації його прав і законних інтересів.

Питання про момент визнання особи потерпілим в кримінальній справі набуває особливої актуальності, адже своєчасність прийняття такого процесуального рішення є гарантією забезпечення прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному процесі.

На сучасному етапі розвитку нашої держави є необхідністю з'ясування основних проблем реалізації та захисту прав потерпілих від злочину та окреслення шляхів їх вирішення.

Предметом цієї роботи є права потерпілого від злочину, які потребують захисту.

На проблемних питаннях правового статусу потерпілого неодноразово зосереджували увагу такі науковці, як О. Джужа, О. Кучинська, М. Гошовський, Л. Шаповалова, однак наявні публікації не вирішують усіх аспектів проблеми, а швидше створюють фундаментальну базу для її подальшого дослідження. Щодо питань самого захисту прав, то їх розглядали О. Герасимчук, М. Буртовий, М. Сенаторов, В. Введенська, В. Нор, А. Лисенко та інші.

Як відомо, кримінально-процесуальне законодавство закріплює систему гарантій захисту прав і свобод як обвинуваченого, так і потерпілого, та інших учасників кримінального процесу. Відповідно до ст. 49 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК), потерпілий має рівні з обвинуваченим можливості для захисту своїх прав і законних інтересів у судовому процесі. Він вправі давати показання у справі, подавати докази, заявляти клопотання, знайомитись з усіма матеріалами справи з моменту закінчення досудового слідства, брати участь у судовому розгляді справи, заявляти відводи, подавати скарги на дії особи, яка проводила дізнання, слідчого, прокурора і суду, подавати скарги на вирок або ухвалу суду, а за наявності відповідних підстав – на забезпечення безпеки. Потерпілий має право під час судового розгляду справи особисто або через свого представника підтримувати обвинувачення та брати участь у судових дебатах.

Потерпілий також може користуватися послугами адвоката. Відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про адвокатуру», якщо потерпілий належить до малозабезпечених осіб, йому призначають адвоката безоплатно [1].

Потерпілий або його представник у кримінальній справі, відповідно

до п. 2 ч. 2 ст. 52¹ КПК, мають право на забезпечення безпеки за наявності відповідних для цього підстав. Окрім того, втручання в діяльність захисника чи представника потерпілого, погроза, насильство, посягання на його здоров'я та життя, а також умисне знищення або пошкодження його майна тягнуть кримінальну відповідальність згідно зі ст.ст. 397-400 Кримінального кодексу України (далі – КК) [2]. У випадках перешкоджання з'явленню потерпілого до суду та примушування його до відмови від давання показань також настає кримінальна відповідальність згідно зі ст. 386 КК. У виняткових випадках, наприклад, з метою забезпечення безпеки потерпілого, суд може звільнити його від участі в судовому процесі, попередньо отримавши письмове підтвердження показань, даних ним під час дізнання чи досудового слідства.

Під час судового розгляду справи суд повинен не тільки роз'яснити у судовому засіданні потерпілому та його представникові права, передбачені ст. ст. 49, 52, 52¹, 87, 87¹, 88, 267, 348, 384 КПК, а й забезпечити можливість їх реального здійснення. Потерпілому, який одночасно є і цивільним позивачем, роз'яснюються також права останнього, передбачені ст.ст. 50 і 268 КПК. Якщо під час досудового слідства потерпілий не заявив цивільного позову, суд повинен роз'яснити йому право зробити це в судовому засіданні, але до початку судового слідства. При виправданні підсудного через недоведеність його участі у вчиненні злочину або за відсутності події злочину суд відмовляє потерпілому в цивільному позові (ч. 2 ст. 328 КПК).

У ході досудового слідства суд повинен стежити за тим, щоб під час допиту потерпілого не ставилися запитання, які принижують його честь і гідність, ображають його самого чи близьких йому осіб, а також запитання щодо обставин особистого характеру, що не стосуються обставин справи. Згідно з частинами 3 і 5 ст. 16¹ КПК та ст. 261 КПК, потерпілий має право брати участь у судових засіданнях як сторона обвинувачення і, відповідно, може користуватися рівними з іншими учасниками судочинства правами на заявлення відводів і клопотань, подання доказів, участь в їх дослідженні та доведенні їхньої переконливості перед судом, виступати в судових дебатах, оскаржувати процесуальні рішення суду [3, 92-94].

Професор В. Нор, який чітко простежував розвиток альтернативного проекту КПК, визначив, що парламентський проект передбачав кілька правових способів, за допомогою яких забезпечується захист (охорона прав і свобод фізичних

осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, яким заподіяно шкоду злочинном. Захист особи від безпідставного і незаконного притягнення до кримінальної відповідальності та засудження, захист її прав, свобод і законних інтересів від порушень та обмежень, так само захист інших фізичних і юридичних осіб, які залучаються до сфери кримінального судочинства в статусі інших його суб'єктів). Для цього проект використовує, насамперед, інститут цивільного позову в кримінальній справі – інститут, що є характерним для кримінального судочинства романо-германської правової системи. Власне, кримінально-процесуальні кодекси переважної більшості європейських держав (Франція, Бельгія, Польща, Молдова, Румунія, Угорщина, Росія та інші) передбачають і детально регулюють цей інститут, оскільки він довів високу ефективність у захисті порушених злочином, насамперед, майнових прав потерпілих. Предметом цивільного позову може бути не лише майнова, а й моральна шкода, якої зазнала особа від злочину чи іншого суспільно небезпечного діяння (ст. 57). Чинний КПК предметом цивільного позову в кримінальному процесі визначає лише шкоду матеріальну (ст. 28 КПК) [4].

Передбачає проект й інші непозовні способи захисту майнових та особистих немайнових прав потерпілих, зокрема, так звану кримінально-правову реституцію (ст.ст. 160, 412). Суть її полягає у поверненні органами, що ведуть процес, потерпілим протиправно відчуженого у них обвинуваченим майна (грошей, речей тощо) – об'єктів злочинних дій, які, як правило, визнані у справі речовими доказами. Щоправда, у кримінально-процесуальній літературі не склалося однозначної думки стосовно добровільного відшкодування як окремого способу захисту порушених злочином майнових та інших прав і законних інтересів потерпілих [5, 45-46].

Треба зазначити, що в Україні серйозну перешкоду для відшкодування шкоди, зазваної потерпілим, являє відсутність Державного фонду допомоги потерпілим. Питання щодо організації Державного фонду допомоги потерпілим від злочинів містяться у розпорядженні Президента України від 10 лютого 1995 р. № 35/95-рп «Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією і організованою злочинністю», в якому вказано на необхідність координації роботи зі створення проекту положення про Державний фонд допомоги потерпілим від злочинних посягань. Однак на сьогодні Фонд не створений [6, 106-107].

Захист прав потерпілого залежно від суб'єкта,

який його здійснює, можна поділити на професійний та непрофесійний. За ознакою оплатності захисту для особи, в інтересах якої він здійснюється, його можна класифікувати на оплатний і безоплатний. Виходячи з обов'язковості призначення та здійснення захисту, виокремлюються обов'язковий та необов'язковий (довільний) захист. І варто виділити захист на договірних засадах (договірний) та за призначенням.

Професійний захист відображає в собі ознаки суб'єкта, який має вищу юридичну освіту та належний досвід в галузі юриспруденції. Непрофесійний захист, відповідно, здійснюють самі потерпілі, їх законні представники та інші особи, які не володіють згаданими необхідними ознаками. При цьому професійний захист потерпілого може бути як оплатним, так і безоплатним, обов'язковим чи необов'язковим, договірним чи за призначенням. Обов'язкове представництво потерпілого має покладатися на професійного захисника, зокрема, на адвоката. Представниками потерпілого, крім адвокатів, можуть бути близькі родичі, опікуни, піклувальники, інші особи, з якими потерпілий чи його законні представники уклали угоду на представництво. Ці особи можуть діяти паралельно з адвокатом, адже КПК передбачає можливість запрошення одним підозрюваним, обвинуваченим, підсудним кількох захисників, а участь захисника не виключає участі у справі законних представників. Тому справедливо буде застосувати це положення також щодо потерпілого [7, 44-45].

Гуманізація права, пошук альтернативних до кримінальної відповідальності заходів впливу на осіб, які вчинили злочини, розвиток рухів проти насильства в сім'ї, дискримінація етнічних та інших меншин обумовили виникнення у середині ХХ століття нової галузі знань, яка сконцентрувала увагу на жертвах соціально-негативних проявів і згодом отримала назву «віктимологія» (Г. Гентіг, Ф. Верхам, М. Вольфганг, Б. Мендельсон). Значні досягнення цієї науки (І. Драпкін, Р. Еліас, Н. Крісті, Е. Фаттах, М. Фрей, Г. Шнейдер та ін.) сприяли модернізації законодавства у сфері прав потерпілого багатьох країн світу. Так, у 60–70 роках у Новій Зеландії, Великій Британії, Канаді, США, Німеччині та Франції були прийняті закони, в яких встановлювалися права потерпілих на державну компенсацію заподіяної злочином шкоди, примирення потерпілого з винним, професійну допомогу потерпілому. Згодом суттєвого удосконалення зазнали механізми реалізації прав потерпілого на отримання інформації щодо кримінального переслідування винно-

го, захист приватного життя, безпеку під час відправлення правосуддя тощо [8, 130].

Можна зазначити, що сучасна система захисту прав людини, у тому числі й потерпілих, бере початок з прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., що разом із Загальною декларацією прийнято називати Міжнародним Біллем про права людини. Подальший розвиток міжнародної системи захисту прав людини відзначений створенням європейських правозахисних інституцій. Варто підкреслити особливий механізм міжнародного контролю, найважливішим елементом якого є діяльність Європейського суду з прав людини. Рішення цього Суду мають значення прецеденту і значний вплив на формування і розвиток європейського правового простору, оскільки ними користуються при прийнятті рішень судові та інші органи держав – учасниць Ради Європи. З прийняттям Закону України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» рішення цього Суду є для нашої держави також джерелом права [6, 105].

У 80-х роках за сприяння Всесвітньої асоціації віктимологів проблема розвитку прав потерпілих від злочинів була винесена на міжнародну арену. 29 листопада 1985 р. Резолюцією № 40/34 Генеральної Асамблеї ООН була затверджена Декларація основних принципів для жертв злочинів та зловживань владою, яку нерідко називають «Біллем про права жертв злочинів». Важливі документи підготовлені в межах Економічної та Соціальної Ради ООН, зокрема: Резолюція № 1999/26 від 28 липня 1999 р. про розвиток та імплементацію основ медіації та відновлювального правосуддя у кримінальне правосуддя, Резолюція № 2002/12 від 24 червня 2002 р. про основні принципи використання програм відновлювального правосуддя в кримінальних справах, Резолюція № 2005/20 від 22 липня 2005 р. про керівні засади правосуддя у справах із залученням дітей, які є жертвами та свідками злочинів.

24 листопада 1983 р. Радою Європи прийнята Конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів. Важливі документи розроблені й Комітетом Міністрів Ради Європи, серед них: Рекомендація № R (85)11 від 28 червня 1985 р. щодо ролі потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу, Рекомендація № R (87)21 від 17 вересня 1987 р. щодо допомоги жертвам та запобігання віктими-

зації, Рекомендація № R (99)19 щодо медіації у кримінальних справах, Керівні принципи захисту жертв терористичних актів від 2 березня 2005 р. та ін.

Зазначені міжнародно-правові акти суттєво вплинули на правотворчість на внутрішньодержавному та регіональному рівнях. Завдяки ним змін та доповнень зазнало законодавство понад двадцяти країн. З метою уніфікації правової бази держав — учасниць Європейського Союзу та приведення її у відповідність до зазначених вище документів Радою Європейського Союзу прийнято понад десяток нормативно-правових актів, ключове місце серед яких посідають Рамкове рішення від 15 березня 2001 р. про становище жертви в кримінальному процесі та Директива від 29 квітня 2004 р. щодо компенсації жертвам злочинів [8, 130].

У Канаді узагальнення законів про права потерпілих проведено в багатьох провінціях. Наприклад, у провінції Манітоба у 1998 р. прийнято Закон про права жертв, який об'єднав положення раніше чинних законів про правосуддя для жертв злочинів 1986 р. та про компенсацію злочинної шкоди 1987 р. У Франції норми щодо захисту прав потерпілих розміщуються у КПК, при цьому до нього включаються не лише кримінально-процесуальні норми, а й положення, що мають цивілістичну, адміністративно-правову й іншу спрямованість. Урядом Англії та Уельсу в жовтні 2005 р. введений Процесуальний кодекс для жертв злочинів, який визначає повноваження судових, правоохоронних та інших органів щодо сприяння реалізації потерпілими своїх прав, здійснення їх захисту, способів звернення потерпілих до цих органів, механізмів оскарження їх рішень [6, 106].

Статтею 2 КПК як одне із завдань кримінального судочинства визначено швидке і повне розкриття злочинів. Найлегше досягти цього можна лише шляхом спрощення кримінального судочинства. Воно покликане звільнити посадових осіб органів розслідування від виконання тих чи інших процесуальних дій, які вважаються необхідними і мають обов'язковий характер, а в деяких випадках — взагалі змінити саму форму розслідування злочинів. Сучасний кримінальний процес припускає спрощення у двох формах особливого провадження: за протокольної форми досудової підготовки матеріалів та у справах приватного обвинувачення. Але в науковій літературі доцільність застосування спрощень, притаманних кожній із цих форм, викликає дискусію, причому особлива увага приділяється проблематиці

дотримання прав осіб, які захищаються від злочину. Втім, дотримання в особливих провадженнях прав і законних інтересів потерпілих від злочину осіб розроблено значно меншою мірою.

Розглядаючи особливості такого явища у кримінальному судочинстві, як протокольна форма досудової підготовки матеріалів, Л. Лобойко зазначає, що це:

- сумарна форма провадження, яка поєднує в собі ознаки, властиві стадії порушення кримінальної справи (пізнавальні дії, термін провадження, остаточні рішення) та стадії досудового розслідування (повне оволодіння предметом доведення);
- прискорена, порівняно із звичайним порядком, форма провадження;
- спрощена форма провадження, за якої застосовуються спрощені процесуальні пізнавальні дії (відбирання пояснень, витребування документів тощо);
- не застосовуються запобіжні заходи та заходи забезпечення цивільного позову і конфіскації майна і т. ін. Ці спрощення стосуються саме досудової діяльності, у суді ж провадження здійснюється без спрощень.

На стадії досудового збирання матеріалів порушується право на захист обвинуваченого, залишаються поза увагою інтереси потерпілого, цивільного позивача, які набувають свого статусу тільки у межах порушеної кримінальної справи. Ці питання можна було б вирішити таким чином:

- віднести набуття статусу цивільного позивача на стадію попереднього розгляду справи суддею;
- надати постраждалій від злочину особі процесуальний статус постраждалого з відповідним правом на звернення за правовою допомогою.

Виділення справ приватного звинувачення в особливе провадження, як зазначає Р. Куссмауль, базується як на матеріальних, так і на процесуальних підставах. Через економію процесуальних термінів і зливаються воедино стадія порушення кримінальної справи (подання скарги приватного обвинувачення), досудового слідства (на момент подання скарга повинна відповідати вимогам, що пред'являються до обвинувального висновку) і попереднього розгляду справи суддею (порушення кримінальної справи суддею і призначення її до розгляду) [9, 143-146].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що особа, яка потерпіла від злочину, безумовно, потребує реальної допомоги, дієвого сприяння в захисті її прав, у тому числі й застосування дер-

жавного впливу. Необхідно внести ряд змін до чинного кримінально-процесуального законодавства, зокрема, у нормі, що визначає статус потерпілого, зазначити його право вимагати моральної та фізичної компенсації та відшкодування матеріальної шкоди за рахунок особи, винної у вчиненні злочину, чи осіб, що несуть відповідальність за її дії, а у разі, коли не встановлено особу, яка вчини-

ла злочин, — за рахунок державного бюджету. Окрім цього, зобов'язати слідчого, дізнавача, прокурора, суддю невідкладно роз'яснювати потерпілому процесуальні права, вручати письмовий документ із зазначенням його прав (декларацію прав потерпілого), вживати заходи щодо якнайповнішого забезпечення цих прав.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Про адвокатуру: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
2. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
3. Лисенко А. М. Захист прав потерпілого в кримінальному процесі // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 5. – С. 92-104.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
5. Нор В. Захист у кримінальному судочинстві майнових та особистих прав потерпілих від злочину за проектами КПК України: здобутки та прорахунки / В. Нор // Право України. – 2009. – № 2. – С. 43-51.
6. Лепісевич О. Проблеми реалізації та захисту прав потерпілих від злочину / О. Лепісевич // Вісник прокуратури. – 2008. – № 5. – С. 102-109.
7. Герасимчук О. П. Професійний захист прав потерпілого / О. П. Герасимчук // Адвокат. – 2008. – № 2. – С. 44-47.
8. Сенаторов М. Права потерпілого від злочину: міжнародні стандарти та вітчизняний шлях / М. Сенаторов // Право України. – 2006. – № 5. – С. 130-133.
9. Введенська В. Проблеми дотримання прав осіб, постраждалих від злочинів, в особливих провадженнях / В. Введенська // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 6. – С. 143-147.

УДК 343.156 (477)

Форитор Т. М. Проблеми забезпечення прав потерпілого в кримінальному процесі: порівняльно-правовий аналіз

Визначено основні права потерпілого за законодавством України. Наведено ряд нормативно-правових актів, які регулюють аналогічні відносини в державах Європи. Обґрунтовано необхідність запровадження Державного фонду допомоги потерпілим від злочинних посягань. Запропоновано альтернативні норми, які варто запровадити в законодавство щодо забезпечення прав потерпілого в кримінальному процесі.

Ключові слова: потерпілий, захист прав, законодавство

Форитор Т. М. Проблемы обеспечения прав потерпевшего в уголовном процессе: сравнительно-правовой анализ

Определены основные права пострадавшего согласно законодательству Украины. Приведен ряд нормативно-правовых актов, которые регулируют аналогичные отношения в государствах Европы. Обоснована необходимость создания Государственного фонда помощи пострадавшим от преступных посягательств. Предложены альтернативные нормы, которые можно внедрить в законодательство для обеспечения прав пострадавшего в криминальном процессе.

Ключевые слова: потерпевший, защита прав, законодательство

Teresa M. Forjtor. The problems of the protection of the victim's rights: comparative-legal analysis

Basic rights of a victim according to the legislation of Ukraine are defined. A set of legal acts that regulate analogical relations in the states of Europe are quoted. The necessity of introduction of the State fund for the support of criminal victims is grounded. Alternative norms which can be inculcated in a legislation in relation to defence of rights for a victim in a criminal process are offered.

Key words: victim, defense of rights, legislation

ОГОЛОШЕННЯ

Майстер-класи суддів Європейського суду з прав людини

27 травня у Києві відбудуться майстер-класи суддів Європейського суду з прав людини Ганни Юдківської та Яна Шикуті для українських адвокатів відповідно до Програми підвищення кваліфікації адвокатів, яку здійснює Академія адвокатури України. Докладніше – на сайті www.aau.edu.ua